

MA'NAVIYAT VA DAVLAT TILINI
RIVOJLANTIRISH MASALALARI DEPARTAMENTI

“DAVLAT TILI TARAQQIQIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

respublika ikkinchi ilmiy-amaliy anjumani materiallari

N M I
S o A E R P
M Q y B D L
G T H M J K
R G J T o

MA'NAVİYAT VA DAVLAT TILINI
RIVOJLANTIRISH MASALALARI DEPARTAMENTI

“DAVLAT TILI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi respublika ikkinchi ilmiy-amaliy
anjumani materiallari

Toshkent – 2022

Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar. // Respublika ikkinchi ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2022. – 248 b.

Mazkur to‘plam “Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar” mavzusidagi respublika ikkinchi ilmiy-amaliy anjumaniga tilshunos olimlar, vazirlik, idoralar, mahalliy ijro etuvchi organlarning davlat tili bo‘yicha maslahatchilari, tadqiqotchilar tomonidan yuborilgan materiallardan tashkil topgan. Undagi maqolalarda davlat tilining dolzarb muammolari, ularni hal qilish bo‘yicha takliflar, yechimlar berilgan. To‘plam tilshunoslar, professor-o‘qituvchilar tadqiqotchilar, magistrlar va talabalarga mo‘ljallangan.

(Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar).

Mas’ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:

I.Azimov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

A.Eminov, pedagogika fanlari nomzodi

O.Jamoldinova, pedagogika fanlari doktori, professor

B.Jo‘rayeva, filologiya fanlari doktori, professor

M.Abdiyev, filologiya fanlari doktori, professor

F.Bobojonov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

M.Saparniyozova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

M.Hakimova, filologiya fanlari doktori

M.Umirzoqova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

N.Ahmedova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

H.Suyunov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

S.Ahmedov, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Mazkur to‘plam Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O‘zbek tilini rivojlantirish jamg‘armasi bilan hamkorlikda nashr qilindi.

8. Xudoyberganova D. Tashkilot, korxonalar va muassasalar nomlarining izohli-tavsiyaviy lugʻati. – T.: Ishonchli hamkor, 2021.

ARAB TILIDAN OʻZLASHGAN ISMLARNING MUAMMOSINI YARATUVCHI OMILLAR

Kadirova Xurshida,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti
kadirova@navoiy-uni.uz

Annotatsiya. Maqolada arab tilidan kirib kelgan oʻzbek ismlarining orfografik, orfoepik, leksik-semantik buzilishlari bilan bogʻliq muammolar koʻrsatilgan, bu muammolarga sabab boʻluvchi omillar sanab oʻtilgan. Muallif arab tilidan kirib kelgan ismlarni qoʻyishda oʻzbek va arab imlo qoidalariga rioya qilishni, arab-oʻzbek izohli lugʻatlaridan foydalanish kerakligini taʼkidlaydi.

Kalit soʻzlar: ismlar, arab tili, oʻzbek tili imlosi, diniy taʼlimot, arab-oʻzbek tili izohli lugʻati

Islom dinining fikx kitoblarida ota-onaning farzandga chiroyli va maʼnoli ismlar qoʻyishi xususida koʻplab maʼlumotlar keltiriladi. Zero, kelajakda farzand oʻz ismidan boshqalar huzurida istihola qilmasligi, tinglovchining idrok etishiga salbiy taʼsir etmasligi muhim hayotiy va ilmiy masaladir. Biroq ismlarning kelib chiqish sabalari turli-tuman, maqsad, sabab va niyatlar bilan bogʻliq ekan, uni tizimlashtirish, muayyan qonun qoidarga boʻysundirish muammo boʻlib qolaveradi.

Islom madaniyatining taraqqiy etish jarayonida arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar qatorida ismlar ham oʻzbek ismlari lugʻatini boyitishga xizmat qilmoqda. Qolaversa, diniy taʼlimot rivoji natijasi oʻlaroq ismlarni oʻzgartirish holati bugungi kunda keng avj olmoqda.

Ijtimoiy tarmoqlarda muayyan mamlakatning ayrim ismlarni qoʻyish bilan bogʻliq taqiqlar, baʼzi mintaqalarda biror ismning keng tarqalgani yoki mashhur boʻlgani xususida axborotlarning avj olishi yuqorida zikr etilgan sabablar oqibati deb tushunish mumkin. Biroq arab tilidan bexabar boʻlgan til vakillari, xususan FXDYO xodimlari ismlarni qayd etish jarayonida arab tili grammatik va orfografik qonuniyati, tilning lingvokulturologik xususiyati va nomning ijtimoiy-siyosiy, diniy, tarixiy, etimologik hayoti bilan bogʻliq bilimlarga ega boʻlmaganligi oqibatida muayyan omillarga tayanuvchi muammolarni yuzaga keltiradi.

Birinchi omil: diniy tushunchalar va eʼtiqodlar bilan bogʻliq nomlarni qoʻyishga boʻlgan ishtiyoq.

- Allohning nomi, sifatlaridan, uni madh qiluvchi tushunchalar nomidan yasalgan ismlar farzand uchun ogʻirlik qilishi mumkin degan ibtidoiy aqida bilan unga qoʻshimcha ravishda yana ismlarni qoʻshib aytish, natijada keng, uzun yoki qoʻsh ismlar paydo boʻlishi muammosini keltirib chiqaradi. Maʼlumki, bunday ismlar ayrim hollarda nutq jarayonida qisqa aytilish, chala ifoda etish, adashib ketish, yodidan chiqarish kabi

vaziyatlarni taqozo qilishi va kommunikativ muhitga salbiy ta'sir ko'rsatish imkoniyatini yaratadi.

- Payg'ambarlarning nomlari va sifatlarini bildiruvchi so'zlardan yasalgan ismlar (Muhammad, Idris, Ibrohim, Is'hoq, Ya'qub, Muso, Yunus, Iso; Ahmad, Hamid, Mahmud, Rasul, Nabi (y), Komil, Habibulla, Najibulla, Bashir, Mubojir va boshqalar)ni ba'zi hududlarda to'liqsiz shaklda "qul" so'zi bilan istifoda etilish holatlari kuzatiladi. Masalan, *Qulmat*, *Qulmamat* (asli: *Qulmuhammad*); *Irisqul* (asli: *Idrisqul*). *Ibray* (asli: *Ibrohim*), *Ibrohimqul*. Bu esa disfemik kayfiyatni uyg'otib, bugungi kunda ma'naviy-g'oyaviy eskirgan, faqat allohga nisbatan bo'ladigan bu darajani shaxsga, Allohning bandasi, ya'ni o'zi tanlagan quliga qul bo'lishlik sifatini namoyon etadi.

- Xalifalar, ba'zi sahobalar, aziz-avliyolarning nomlariga nisbat berilgan ismlar Abubakr, Siddiq, Umar, Usmon, Ali va boshqalarni ilohiylashtirishga bo'lgan urishish. Masalan, *Ijzali* – Alining mo'jizasi karomati; *Imodali* – Ali ato qilgan suyanch, madad; Alining ko'magi tufayli erishilgan bola; *Imombaxsh* – Imom ato qilgan, bergan bola; *Imomberdi* – diniy peshvo, muqaddas avliyo ato qilgan bola; *Imombergan*, *Imommurod*, *Imomnafas*, *Imomnazar*, *Imomniyoz*; *Imonali* – Aliga e'tiqod qiluvchi, sig'inuvchi bola yoki imon-e'tiqodli bolani Ali o'z panohida asrasin, *Inoyatali* – Alining himmati, ehsoni, ko'magi kabi ismlar shular jumlasidan.

Ikkinchi omil: imlo qoidalariga rioya qilmaslik. Ma'lumki, arab tilida ko'p tovushlarning ber necha xil variatsiyasi bo'lib, asosan izofalar yordamida turlicha talaffuz etilish xususiyatiga ega. Biroq, ota-onalar nomlarning asliyatdagi shaklidan bexabarligi barobarida o'z farzanlariga qo'yishi natijasida nomlarning turli ko'rinishlari o'zbek ismlari lug'atidan o'rin egallab, bir xil ma'noli va har xil shaklli ismlar ortiqcha joy olish muammosini yaratgan. Masalan, *Iso* – *Iyso*; *In'om* – *Inom*; *Ibodulla* – *Ibodulloh*, *Ibray* – *Ibrohim*, *Is'hoq* – *Ishoq* (tutuq belgisining tushib qolishi natijasida paydo bo'lgan nom); *Iffar* – *Iffat*; *Iymon* – *Imon* va boshqalar.

Uchinchi omil: arab tili izohli lug'atidan foydalanmaslik. Mazkur omil yuqorida zikr etilgan barcha muammolarning boshi desak mubolag'a bo'lmaydi. Vaholangki, 2017-yildan boshlab to'rt jilddan iborat, klassik va zamonaviy arab adabiy va so'zlashuv tilidagi yuz mingdan ortiq so'z va iboralarni, shuningdek, fan, texnika, san'at, va madaniyat sohalariga oid atama va tushunchalarni o'z ichiga olgan "*Al-Qomus*" arabcha-o'zbekcha qomusiy lug'at nashr etilib kelinmoqda. Shuningdek, 60 mingga yaqin so'zdan iborat "An-Na'ym ul-Kabir" arabcha-o'zbekcha lug'at ("An-Na'ym" arabcha-o'zbekcha lug'atining (Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2003) to'ldirilgan va tuzatilgan variantidir.) nashr etiladiki, unda avvalgi nashrda mavjud bo'lmagan sakkiz minga yaqin so'z va iboralar kiritilgan. Shuningdek «An-Na'ym» lug'ati tarkibiga kirgan yetti mingga yaqin so'zning yangi ma'nolari kashf etilib, lug'atga kiritilgan, illyustratsiya harakterdagi misollar bilan ma'nolar konkretlashtirilgan. Bu yangi kiritilgan so'zlarning ayrim qismini arabiy istorizm va arxaizmlar, kishi nomlari va geografik atamalar tashkil etadi. Demak, bunday bilimsizlik manbaaning yetarlimasligidan emas, balki e'tiborsizlikdan kelib chiqadi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Ism qo'yuvchilar ijtimoiy tarmoq yoki diniy ulamoning og'zaki murojaati bilan qoniqib, arabcha nomlarni o'zbek tilidagi orfoepik va orfografik, leksik va grammatik qoidariga putur yetkazishdek muammoni yuzaga keltirmoqda.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bugungi kunda o'zbek tilini asrab avaylash, har jihatdan uni rivojlantirish va o'zga til vakili ongida u xususda to'g'ri tasavvur hosil qilishiga ko'mak berish masalasi kun tarbida turar ekan, tilshunoslarga ismlarni ham ilmiy tadqiq qilish vazifasi yuklatiladi. Zero, xalqning, millatning dunyo miqyosidagi o'rni, mavqeyi va obro'si nafaqat san'at, iqtisod va turizim kabi sohalar bilan, balki tili bilan ham belgilanadi. Katta yutuqlarga erishilayotgan, turli jabhalarda o'zini ko'rsatayotgan o'zbek farzandining ismini dunyo to'g'ri qabul qilishi va go'zal bo'lishi muhim masala. Demak, uni qonuniylashtirish, tizimlashtirish va bir qolipga keltirish burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bekmurodov N. Eng chiroyli ismlar va ularning ma'nolari. Toshkent: Yangi kitob, 2019. – B. 528.
2. Hamdamova Z. Ismlar ma'nosi. – Toshkent: Meruyus, 2014. – B. 80.
3. Зиёвудин Раҳим. Гўзал исмлар маъноси. – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 408.
4. Бекмуродов Н. Исминг – истиқболинг. Чиройли исмлар тўплами. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – Б. 376.

O'ZBEK TILIDA SO'Z BIRIKMALARINING MURAKKABLASHISH OMILLARI

Madaminov Abdurahmon,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada hozirgi ozbek adabiy tilidagi sodda soz birikmalarining shakily va mazmuniy murakkablashish holatlari yoritilagan.

Kalit so'zlar: sodda, murakkab, hokim, tobe, atributiv, yoyiq, oramlar.

Sodda so'z birikmalari(SB) ikkita mustaqil so'zning ma'no va grammatik jihatdan tobeli aloqaga kirishishi natijasida hosil bo'ladigan sintaktik butunlikdir. Ammo bu holat hamisha saqlanib turmasdan birikmadan anglashilgan ma'no qancha konkretlashgani sari ular tuzilishi jihatidan ham murakkablashib boradi. Murakkab SBlar sodda SBlarning hokim yoki tobe qismlarning yoyilishi natijasida yuzaga keladi. Asosan, ular quyidagi hollarda shakliy va mazmuniy jihatdan murakkablashadi:

1. Sodda SBlari tobe qismining kengayishi natijasida murakkab so'z birikmalari hosil bo'ladi: Masalan: a) ism so'z birikmalarining tobe qismi kengayadi: *bog'dagi gullar - maktabimiz bog'idagi gullar*; b) fe'lli SBlarining tobe qismi yoyiladi: *qiziqib o'qimoq – asarni qiziqib o'qimoq*; v) ravishli SBlari murakkablashadi: *ovozdan tez - o'qning ovozidan tez* kabi.

2. Sodda SBlarning hokim bo'lagining kengayishidan murakkab birikmalar yuzaga keladi: a) ism (keng ma'noda) sodda SBlarining hokim bo'lagi yoyiladi: *bog'dagi gullar - bog'dagi xushbo'y gullar*; b) fe'lli sodda SBlarining hokim bo'lagi yoyiladi: *onani sevmok-onani chin qalbdan sevmok*; v) ravishli sodda SBlarining hokim bo'lagi kengayadi: *ovozdan tez-ovozdan tez eshitilmoq* kabilar.